

PAVAO TIJAN

## ŠTO DA SE RADI SA SENJSKIM POVIJESNIM ZNAMENITOSTIMA

Pavao Tijan  
Fuenterrabía 4  
E 28014 Madrid

UDK:719(497.5 Senj)  
Stručni članak  
Ur.: 1996-06-28

Autor članka iznosi problem spašavanja i uzdržavanja senjskih povijesnih spomenika kao opći problem odnosa prema kulturnoj baštini. On se bavi pitanjima opstanka i sudbine senjske baštine, konkretnim spomenicima, njihovim stanjem i mogućnošću njihova održavanja. Ujedno iznosi i svoju viziju procvata svih oblika života u Senju, u prvom redu pomorskoga i trgovačkoga prometa, turizma, turističkih servisa i sl. Članak bi po njegovu mišljenju trebao poslužiti kao poticaj mladom naraštaju da cijeni svoju baštinu i sačuva je za buduće naraštaje.

Brinuti se za znamenite spomenike prošlosti neizostavljiva je, ali i časna dužnost svih građana. Ona može biti i težak teret, no uvijek je izvor ugleda i ponosa za građane, a nerijetko pribavlja i materijalne profite.

Kao svaki stari grad koji je bio i kulturno središte, i Senj je kroz svoju dugu povijest ostavljao mnoga kulturna dobra koja su kasniji naraštaji njegova stanovništva nastojali očuvati od propasti, uzdržavati ih u dostojnom stanju i, kad je god bilo moguće, brinuti se da služe istoj svrsi za koju su bila stvorena. Taj zadatak nije gotovo nikada lak, ni jednostavan, ni jeftin, niti je uvijek bio prihvaćen s razumijevanjem i odanošću. Svaki naraštaj ima svoje potrebe i svoje ideale, kojih je ostvarivanje često teško spojiti s poštovanjem prema naslijeđenim starinama i spomenicima. Senj nije u tom osamljen.

### 1. Spašavanje i uzdržavanje povijesnih i umjetničkih spomenika - opći problem

I drugdje u svijetu, nakon dugih stoljeća postojanja, mnogi su znameniti spomenici dospjeli na kraj svoga vijeka i nalaze se u opasnosti rušenja i nestanka, najviše zbog dotrajalosti materijala i zbog prirodnih nepogoda, zatim ljudske nebrige te slučajnih oštećenja kao i namjernih razaranja u bezbrojnim ratovima kojima su bili nijemi svjedoci.

Veće i bogatije zemlje zapadne i srednje Europe već su se odavna suočile s ovim problemom i nastoje ga rješavati postupno i na različite načine, već prema tomu, radi li se o spomenicima javne naravi, tj. o objektima koji se nalaze u posjedu i kompetenciji općine, pokrajine i države, ili o objektima u privatnom vlasništvu, dakle fizičkih (pojedinaца) i pravnih osoba (institucije, korporacije, poduzeća). Za njihovo spašavanje, restauriranje i eventualno adaptiranje za neku praktičnu svrhu treba golemih novčanih sredstava, koja ni jedna država, ni autonomija ni općina nisu kadre osigurati u svojim redovitim godišnjim proračunima. One izdvajaju stanovite svote za te svrhe, ali te nisu nikada dovoljne i zato računaju na suradnju i pomoć privatnih kulturnih institucija te velikih trgovačkih poduzeća ili financijskih zavoda, javnih vlasti i imućnih privatnika u spašavanju i restauriranju važnih spomenika. To se provodi s uspjehom već od svršetka Drugoga svjetskog rata u svim europskim kulturnim državama. I ne ostaje se samo na tomu. U akciju očuvanja manjih ali vrijednih starina u manjim gradovima i selima privučeni su i građani zainteresiranih mjesta i oni dobrovoljno daju svoje skromne priloge ne samo zbog lokalnog rodoljublja nego i zato što ih bolje poznaju. Ti su im spomenici bliži i draži jer su uz njih često vezani svojim osobnim uspomenaма i ugodnim doživljajima.

Sličan se postupak primjenjuje kad se radi o spomenicima u privatnom vlasništvu ako sam vlasnik nije u stanju uzdržavati svoju povijesnu ili umjetničku znamenitost. Takvima treba priteći u pomoć bilo novcem bilo stručnim savjetima ili tehničkim uslugama. Mnogi privatnici koji posjeduju kaštele, dvorce, starinske palače i rezidencije, pronalaze različite načine kako bi namakli sredstva za njihovo uzdržavanje. Česti su slučajevi visoke aristokracije koja pretvara svoje dvorce i palače u privatne muzeje, za razgledavanje kojih treba platiti ulazninu. Drugi iznajmljuju svoje palače za kojekakve kongrese i simpozije, a neki opet od svojih dvoraca stvaraju hotele u starinskom ambijentu, ali s najmodernijim komforom. Ta tendencija kulminirala je u odluci engleske kraljice kad je svoje dvorove, Buckinghamsku palaču i kaštel Windsor, otvorila za javnost, dakako uz plaćanje ulaznica.

Crkva, u prvom redu katolička, također je privatni vlasnik budući da je Crkva sada u svim tim državama odijeljena od države. Ukoliko je država u prijašnjim revolucijama i ustavnim promjenama prisvojila neka crkvena dobra i u

najviše ih slučajeva adaptirala za druge posve praktične svrhe, dužna je te objekte uzdržavati i po potrebi restaurirati. U prošlosti se rijetko događalo da bi država takve objekte vraćala vjerskim zajednicama kojima su nekada pripadali.

No uza sve to Crkva posjeduje još velik broj monumentalnih zgrada, katedrala i manjih crkava, opatija i samostana kao i drugih odgojnih zavoda koje je teško uzdržavati jer ni sama crkvena organizacija nema više one financijske snage kao prije niti su vjernici toliko imućni da bi svojim priložima i milodarima mogli skupiti enormne svote što su danas potrebne. Mnoga mjesta u kojima se nalazi vrijedna kulturna baština s vremenom su u svom povijesnom procesu osiromašila, njihovo se stanovništvo prorijedilo zbog različitih nepovoljnih socioekonomskih razloga, a u isto vrijeme i broj vjernika opada pod utjecajem laicizma, agnosticizma i ateizma u modernom svijetu. Jednako su i suvremeni hedonizam i moralna permisivnost oslabili duh pobožnosti i ohladili vjerski žar onih koji su još ostali vjerni svojoj Crkvi.

U takvoj atmosferi i Crkva apelira na pomoć državnih, pokrajinskih i lokalnih vlasti, a isto tako i na suradnju privatnih institucija i drugih financijskih snaga, upozoravajući pritom na jasnu i općenito priznatu činjenicu da je crkvena kulturna baština bitan i neizostavljiv sastavan dio nacionalne kulture jednoga naroda, a katkad i čitava čovječanstva. U Europi takve složene akcije uspijevaju bez obzira na ideološke, političke i vjerske razlike koje mogu postojati među sudionicima jednoga pothvata, i rađaju dobrim i zapaženim rezultatima.

## *2. Opstanak i sudbina senjske povijesne baštine*

Stari su Senjani kako-tako i uglavnom prilično dobro cijenili i čuvali svoje povijesne i umjetničke spomenike. Pritom je djelovalo više instinktivno osjećanje ljubavi prema okolini u kojoj su se radali, živjeli i umirali nego kakvi drugi možda i spekulativni razlozi.

No Senjani nisu bili uvijek dovoljno slobodni da čuvaju od otaca naslijeđena kulturna dobra. Ratovi s pljačkanjima i požari podmetnuti od napadača uništili su mnogo više spomenika nego klimatske nepogode i potresi ili ljudska nebriga. Dugačko razdoblje Senjske kapetanije i kasnije Vojne krajine od preko četiri stoljeća (1469. - 1872.) s vojničkim zapovjednicima koji su najčešće bili tuđinci, nepovoljno je djelovalo ne samo na čuvanje kulturne baštine nego i na stvaranje i nabavljanje novih umjetničkih djela.

Iz vremena frankopanske vladavine u Senju ostalo je nekoliko vrijednih spomenika gotike, kao npr. grobnica biskupa de Cardinalibusa ili trifora na Daničićevoj kući, dok nam je renesansa ostavila Lavlje dvorište te kuće Vukasovića i zlatara Živkovića, da spomenemo samo arhitekturu. U isto je doba i

duhovna kultura bila na zamjetnoj visini, o čemu najbolje svjedoči osnutak i rad glagoljaške tiskare. Vjerojatno je takvih stvaranja moglo biti i u kasnijim stoljećima da gradu nije bila oduzeta samouprava koju je uživao po svojem statutu, pa da bude podvrgnut vojničkim zapovjednicima radi potreba obrane čitavoga kraljevstva, kad je s kopna zaprijetila turska opasnost, a s mora osmanlijska i mletačka blokada.

Već od polovice 15. stoljeća, kad su se turske vojske počele približavati samomu gradu, u Senju je mjesto izgrađivanja nastalo bespoštedno rušenje, mjesto prirodne ekspanzije povlačenje unutar bedema, a mjesto slobodne pomorske trgovine ratovanje gusarskog tipa. Rušilo se sve što je moglo koristiti neprijatelju, a gradilo se samo za potrebe obrane. Obnavljale su se i pojačavale zaštitne kule, učvršćivali su se gradski bedemi, podignut je Nehaj grad.

Senj je poznatim Lenkovićevim zahvatom izgubio sve građevine što su se nalazile izvan gradskih zidina, ali je dobio snažnu i otpornu tvrđavu na Trbušnjaku i crkvu sv. Franje sa samostanom u gradu. Legendarni general pritisnut ljutom nevoljom sigurno je s velikom boli u srcu razarao izvan grada, no ipak je dokazao da je posjedovao smisao za lijepo, spasivši povijesne i umjetničke fragmente za franjevačku crkvu i podignuvši Nehaj prema visokim estetskim mjerilima u skladu s praktičnim zahtjevima ondašnje tvrđavske arhitekture.

I u samom gradu unutar zidina događale su se promjene, ali manjeg opsega i neznatnije vrijednosti. Pregrađivale su se i dograđivale postojeće zgrade. Iskorištavao se svaki i najmanji slobodan prostor za gradnju skromnih nastamba bez posebnih arhitektonskih vrijednosti, jer je trebalo smjestiti najprije vlastite građane iz porušenih predgrađa, a onda i brojne doseljenike, uskoke i venturine što su bježali iz osvojenih ili popaljenih i razorenih mjesta u Dalmaciji i Lici.

Daleko od proizvodnih središta i u stalnoj borbi s gotovo nesavladivim poteškoćama u kopnenim i pomorskim komunikacijama, senjska trgovina spala je na najniže razmjere i stanovništvo je osiromašilo. Ono ne može više uzdržavati tolike manje crkve i kapele i one se zatvaraju za vjerski kult i pomalo se pretvaraju u stambene objekte, katkad s poslovnim prostorijama u prizemlju.

Takvo stanje izazvalo je i kulturni zastoј, koji će potrajati sve do početka 18. stoljeća, kada je ratna opasnost minula s pomicanjem turske granice u Bosnu, iza Save i Dinare. Iz toga razdoblja ostale su nam od znamenitih gradnja samo utvrde i bedemi, sve od reda vrijedni spomenici i rječiti svjedoci senjske i hrvatske povijesti, pa iako su dosta prorijeđeni i narušeni, treba ih kao takve pod svaku cijenu sačuvati.

Grafički nacrti Senja, Stierov iz g. 1660. i Valvasorov iz g. 1687., otkrivaju svu tragiku i slavu, bijedu i dostojanstvo ovoga grada, stisnuta u svoje

zidine i usred pustoši, gdje nadaleko i naširoko nema nikakva traga života. U luci, kod Stiera, samo tri broda. Kod Valvasora ni toliko: jedan brod i nekoliko barčica. Samo Nehaj na brežuljku bdije i čuva siromašne, ali ponosne građane. Čovjeka i danas hvata groza, kad pomisli, gledajući te bakroreze, kako su Senjani onoga doba mogli izdržati u onoj osami i još se s uspjehom, pobjedonosno boriti na kopnu i moru.

No odmah nakon istjerivanja Turaka iz Like, već koncem 17. stoljeća, sviće Senju novo doba poleta i napretka. Sada već sigurni od napadaja s kopna i mora, građani izlaze iz utvrđena grada i nedaleko suhog korita Križkog potoka i po susjednim oboncima zidaju prve kuće s više zraka i sunca, a možda i vode iz nakapnice koje uz kuće odmah marljivo kopaju. Jednostavne i skromne prizemnice grade poput onih u drugim primorskim mjestima, od lomljena kamena što ga na mjestu nalaze, i samo za pragove i dovratnike traže kamen tesanac. Sve u tzv. rasutoj gradnji bez ikakva urbanističkog plana. Svaka kuća ima vrt ograđen gramačama. U vrtovima se obnavljaju od davnine napuštene gredice i pune najčešće donesenom zemljom da bi se moglo saditi povrće i voćke. Tako nastaju dva predgrađa, Varoš i Lopica, i do danas čuvaju svoje prvotne bitne oznake, iako su s vremenom mnoge kuće proširene, a katkad podignute i na kat, osobito ako je nagib terena to tražio i olakšavao. Donedavna pusta i gotovo bez ikakve vegetacije, okolica Senja počela se zelenjeti.

U 18. stoljeću počele su se i u samom gradu zbivati veće promjene otkad je kroz luku prostrujala trgovina i oživio pomorski promet, koji donosi Senjanima davno žučeno blagostanje, a nerijetko i veliko bogatstvo. Tada se u luci grade veće i udobnije zgrade. Katedrala se proširuje u trobrodnu baziliku, a zvonik dobiva baroknu "kapu". Na slobodnim prostorima dižu se dvije nove zavjetne crkve: u predjelu Sv. Ambroz crkvice Marijina Rođenja, a na Artu Marijine Blagovijesti. Zahvaljujući ponajviše darežljivosti i pobožnosti patricija i bogatih građana, crkve se pune baroknim oltarima i liturgijskim predmetima umjetnog obrta. Neki od tih patricija i bogataša grada za sebe malo dalje od obale i Malih vrata otmjene stilske zgrade, kao npr. Domazetović. Tada nastaje i gospodski "Verein". Nešto kasnije (1839.) podigao je tu biskup Ožegović novu rezidenciju po uzoru na plemićke dvorove u Hrvatskom zagorju. U isto vrijeme imućni Senjani, koji već imaju udobne kuće u gradu, podižu za svoj odmor i razonodu lijepe ljetnikovce u vrtovima uz Alej, od kojih je svakako najljepši i arhitektonski najvredniji bio Vranicanijev poviše Stare ceste.

Najveća i najvažnija građevna djelatnost razvija se pod konac 18. i početkom 19. stoljeća u senjskoj luci. Pošto je Filip Vukasović izveo korito gorske bujice izvan grada, uz južne bedeme, počeo je planski, u polukrugu,

izgrađivati luku koju su trebali zatvarati lukobrani na Artu, a s obzidivanjem operativne obale došao je samo do srednjeg dijela. No imao je dostojna nasljednika u Kajetanu Knežiću, koji je uspješno nastavio i izvodio pomorske radove i još podigao dvije velike zgrade za lučka skladišta, koja su ujedno zaštićivala od bure luku i brodove u njoj usidrene. Monumentalni "carski magazini" odlikovali su se savršenim proporcijama slobodnih površina i smještajem vrata i prozora u skladu s ostalim arhitektonskim elementima. Njegov primjer slijedili su i privatnici, trgovci i brodovlasnici, koji su također zidali slične monumentalne magazine u luci i oko luke, iako u manjim razmjerima. Svi ti objekti, s potpuno obzidanom operativnom obalom, ali s nedovršenim lukobranima, sačinjavali su jedinstvenu pomorsko-arhitektonsku i urbanističku cjelinu, koja se, premda nagrizena "zubom vremena", u biti sačuvala do katastrofalnih bombardiranja g. 1943. Dosta je pogledati Standlovu panoramsku fotografiju iz g. 1869. da se uoči sva ljepota koja je proizlazila u senjskoj luci iz susreta mora i kopna, brodovlja i zgrada, i koja se više neće ponoviti.

No u 19. stoljeću nije se samo gradilo nego se i rušilo nekad zbog trošnosti, a nekad za volju napretka, što je značilo dobivanje prostora za nove gradnje ili otvaranje vidika i proširenje prometnica. Padali su najprije dijelovi gradskih bedema na obali ukoliko nisu bili uzidani u nove zgrade, kao npr. Barutanska kula, koja se izgubila u Vranicanijevoj kući. Zatim zid od te kule sve do Malih vrata, pa i sama ta Vrata. G. 1874. porušen je pavlinski samostan sa zvonikom i crkvom sv. Nikole, čime je nastala praznina na obalnoj fronti kuća, ali je grad dobio novi trg i još jedan širi i lakši prilaz k moru, što je bilo potrebno iz urbanističkih razloga. U nizu nestajanja znamenitih građevina završeno je stoljeće baš u zadnjoj godini rušenjem staroga zvonika. Doduše, odmah je podignut novi, ali bez stilske veze s katedralom.

Kratkotrajni barok u Senju zamijenjen je klasicizmom, kojemu su udarili pečat Velika vrata i fontana na Cilnici, i zatim Ožegovićeva nova biskupija. U duhu jednostavnoga klasicizma sazdana je kasnije od Čolićevih kuća gimnazijska zgrada i pod konac stoljeća obnovljene su fasade gradskoga Kaštela (za konvikt *Ožegovićianum*) i sjemeništa (bivšega franjevačkog samostana).

Početak 20. stoljeća građevna je djelatnost neznatna. Već prije, u zadnjoj četvrtini prošloga stoljeća, nastala je u senjskoj trgovini stagnacija kao posljedica željezničkih veza što su ih dobili Trst (1862.) i Rijeka (1873.). Nakon zastoja slijedi stalno opadanje trgovine kroz senjsku luku i dosljedno tome nestaje pomalo blagostanja, a raste siromašenje građana. Spajanje ličke i dalmatinske željeznice (1925.) zadaje zadnji udarac senjskoj ekonomiji, koja se odsad ograničuje samo na lokalni promet. Nova privredna grana, turizam, još je u povojima i ne može



izazvati potrebu gradnje ugostiteljskih objekata i vila. Žalosno je promatrati panoramske fotografije Senja iz kasnih dvadesetih i tridesetih godina: u gotovo posve praznu luku navrati pokoja bracara ili trabakul i na nekoliko minuta pristaju parobrodi lokalnih linija. Carski magazini, zapušteni, izjedeni solikom i požarima, pretvoreni gotovo u ruševinu, zijevaraju sablasnom prazninom.

U takvu stanju prevladava rušenje starogradnja nad novogradnjama. Rušenja u prošlom stoljeću svršavaju sa starim katedralnim zvonikom, dok rušenja u ovom stoljeću počinju odstranjivanjem kule zvane Turanj nasuprot novogradnji tvornice duhana. G. 1911. gradska općina otkupljuje dvije male kuće na Potoku da ih poruši jer su na tom mjestu znatno sužavale tu glavnu senjsku ulicu. Tad je ulica proširena i time je bio omogućen promet teretnim kolima i ostalim velikim vozilima između Cilnice i obale. Na ostalom dijelu dobivenih gradilišta podigao je Ivan Mladineo novu stambenu i poslovnu zgradu u modernističkom stilu. Sličnu operaciju izveo je g. 1912. i Drago Vlahović, porušivši stare kućice na južnom kraju obalnoga niza, gdje je sagradio novu stambenu i poslovnu kuću u duhu secesije. To su jedine dvije nove kuće nastale prije Prvoga svjetskog rata.

Za tvornicu duhana podignute su na početku ovoga stoljeća nove zgrade namijenjene radionicama, strojarnici i skladištima te jedna za stanove činovnika. Luka je u isto vrijeme dobila dva nova gata: "Belu" i "Crnu" rivu. Kratko pred početak Drugoga svjetskog rata uređena je u jednom od starih prizemnih magazina na Artu tvornica leda. Ali ni luka nije ostala bez nekog gubitka u tom razdoblju. Popularna fontana s figurom mladoga ribara, postavljena g. 1876. pred Kriškovićevom kućom, uklonjena je odatle g. 1938. da ne smeta sve gušćem automobilskom prometu. Nestala je nekako u isto vrijeme i stara skladna kućica, Sanità, koja je nekad služila za zdravstvenu kontrolu, da ustupi mjesto mnogo prozaičnijim uslugama.

Za vrijeme Prvoga svjetskog rata izgorjela je kuća na Depou udarena od groma. Serija potresa u ožujku 1916. znatno je oštetila više starih kuća. Neke male kućice bile su napuštene i poslije su se same urušile.

Između dva svjetska rata gradsko poglavarstvo dalo je srušiti staru kuću na Dvorcu ("Azil"), navodno zbog trošnosti. U Preradovićevoj ulici, nasuprot kući Kosina-Berčić, uklonjene su dvije tipične balature. Tu se izgubilo na slikovitosti, ali se dobilo na proširenju ove važne prometnice usred grada. Na Velikim vratima odstranjena je zbog poljepšanja grada kuća prislonjena na stražnji zid Kaštela, u kojoj su se dugo vremena nalazile kovačnica i potkivačnica. Napokon su porušene sve manje stare zgradice koje su sačinjavale nekadašnju bolnicu, ubožnicu i mrtvačnicu, da ustupe mjesto novoj bolnici (1937.).

U istom ratnom vremenu, osim netom spomenute nove bolnice, samo su tri nove kuće: jedan đачki internat, jedna obiteljska kućica i jedna vila. Profesor P. Šimatić uredio je internat "Palestra" za učenike senjske gimnazije u zgradi koju je kratko iza svršetka Prvoga svjetskog rata počeo u Aleju graditi njegov tast Lovra Babić (Barlan) kao svratište sa stajama za graničare koji su svojim kolima s konjskim ili volujskim zapregom dolazili u Senj. Gradski podvornik Joso Papić sazidao je sam malo pomalo oko g. 1925. svoju obiteljsku kućicu prislonjenu na sjeverni zid "Depóa" i time možda nesvjesno uputio buduće proširenje grada prema Mundarićevici, Sv. Martinu i Dragama. Ivan Krajač podigao je uz prijašnji mali Zimpermannov ljetnikovac svoju veću i udobnu vilu, koja je poslije nazvana Plavom vilom. I to je bilo sve.

U takvu stanju laganog propadanja za vrijeme kojega su se jedva mogli primjetiti radovi na proširivanju i moderniziranju kuća u Varošu i Lopici što su ih vrijedni stanovnici tih predgrađa sami izvodili, dočekuje Senj Drugi svjetski rat, kad ga je g. 1943. strahovita nesreća i kruta sudbina zadesila nesmiljenim bombardiranjem. Tada je nestalo mnogo dragocjenih i jedinstvenih kulturnih dobara, koja se više ne mogu nadoknaditi, kao ni ljudski životi koji su tada bili žrtvovani ratnom bjesnilu. Katastrofa kakve grad u svojoj dugoj povijesti nije nikad prije doživio i koja ga je dovela na rub propasti.

Ali građani nisu pali u očaj niti su se predali pesimizmu, nego su se smjesta, iako u krajnjoj nevolji, još dok je rat trajao, i s oskudnim sredstvima dali na čišćenje ruševina i obnavljanje svojih kuća i stanova. I zatim, kad se život u gradu već bio počeo nekako normalizirati, restaurirana je katedrala, popravljen je Nehaj i od propasti je spašena Vukasovićeva palača da bi se u njoj uredio muzej gdje bi se čuvali i proučavali mnogi fragmenti značajnih građevina i drugih spomenika. To je sve dobro učinjeno prema suvremenim načelima restauriranja i konzerviranja spomenika prošlosti te muzeologije. Na žalost, drugi radovi koje su sami građani izvodili na svojim kućama i stanovima, obavljani su uglavnom bez ikakve kontrole, osobito je izostala stručna konzervatorska i urbanistička jer se više pazilo na zadovoljavanje najprećih stambenih potreba. Na taj je način opet poćinjen niz teških pogrešaka, koje su bile uzrokom da je dosta starine ostalo iznakaženo ili zauvijek izgubljeno.

Još nije naćinjen ni službeno objavljen sistematski katalog svih uništenih, pokvarenih ili oštećenih znamenitosti, i to jednako onih iz fatalnih dana bombardiranja kao i onih što su kasnije nastajale pri čišćenju ruševina, popravljanju i restauriranju oštećenih zgrada, ulica i trgova ili podizanju novih kuća.

Tako jedno stoljeće senjskog urbanistićkog razvitka, ali i istodobnog propadanja svršava gubicima koji su bili mnogo veći i važniji nego tećevine,



pogotovu kad u gubitke moramo uključiti i svu nestalu povijesnu, kulturnu i umjetničku baštinu. Neće biti na odmet spomenuti istodobno uništenje stare biskupije, koja je bila živ dokaz siromaštva i jednostavnosti, u kojoj su nekad živjeli senjski biskupi, te nove biskupije, koja je bila najočitiiji vanjski reprezentativni znak novih vremena i blagostanja.

Prvi popis senjskih starina i drugih znamenitosti počeo je praviti točne stotinu godina prije zadnje ratne tragedije Ivan Kukuljević kad je prvi put došao u Senj g. 1843. Pohodio je Senj još i g. 1856. Uspoređujući sve ono što je Kukuljević o Senju sabrao i objavio, s onim što je g. 1877. našao Mile Magdić i prikazao u svojoj *Topografiji i poviesti grada Senja* i konačno do g. 1940. još zatekao Gjuro Szabo, razabiremo kojim je ritmom i u kakvim okolnostima nestajala senjska kulturna baština. Szabo je npr. opazio da su do g. 1940. nestala 24 natpisa povijesne važnosti od ukupno 85 koliko ih je Kukuljević vidio i zapisao (*Nadpisi*, 1891). Ja sam još g. 1936., dakle pred 59 godina, i samo 7 godina prije sudbonosne tragedije, pisao o žalosnoj sudbini senjskih starina, ali moje upozorenje bilo je u onom času glas vapijućega u pustinji. Zato je bilo upravo providencijalno kad je naša Akademija g. 1940. odlučila izdati zbirno djelo *Senj*. U toj knjizi popisano je, opisano i ilustrirano sve najglavnije što se dotada o Senju znalo i što se u gradu još čuvalo. Bilo je to u zadnji čas, samo tri godine prije fatalnog svršetka ovih stotinu godina gubitaka, nestajanja i rušenja.

### 3. Problemi i zadaci pred sačuvanom baštinom

U Senju je mnogo toga propalo ili je razneseno bilo kuda, ali je i ostalo dosta toga što treba čuvati. Nakon svih gubitaka grad je u biti sačuvao svoju fizionomiju. Stoga svi komunalni radovi, u prvom redu urbanistički plan kao i sve privatne inicijative, moraju ići za tim da se ta fizionomija, taj njegov tipični ambijent, ne pokvari

Jedan od prvih zadataka jest sastaviti potpun kataloĝ svega što je ostalo u zgradama, ulicama, trgovima i parkovima, pa makar se to nalazilo u ruševnom stanju ili na bilo koji način oštećeno. To jednako vrijedi za fragmente većih spomenika kao i za umjetnine manjih dimenzija, ne zaboravljajući ni arhivsku građu, biblioteke, različite zbirke od općeg interesa itd. Zatim treba utvrditi vlasništvo pojedinih objekata u sadašnjem času, nalazili se oni u javnom ili privatnom posjedu. Budući da je u Hrvatskoj odijeljena Crkva od države, crkveni posjedi, kao katedrala, crkva na Artu, odgojni zavodi i sl., drže se privatnim vlasništvom. Eventualne sudske procese oko vraćanja imovine, što je za vrijeme rata i neposredno iza rata prešla u javni, republički, općinski ili društveni posjed,

treba što prije riješiti, kao i možebitne slučajeve novih eksproprijacija ako ih gradska općina ili koja druga vlast drži potrebnima.

Zatim će biti potrebno svu sačuvanu kulturnu baštinu klasificirati najprije s obzirom na pitanje vlasništva, dakle na objekte u javnom i objekte u privatnom posjedu, a onda sa stajališta ocjene veće ili manje važnosti pojedinih spomenika.

Današnji Senj posjeduje još pet znamenitosti od općeg hrvatskog nacionalnog i posebno senjskog značenja, a to su *gradski kaštel, kompleks Sv. Franje, Nehaj grad, gradski bedemi i luka*. Sve su to pravi, domaći senjski i zatim hrvatski spomenici. Ne potječu iz prethistorije niti iz stranih kultura. Oni su dio naše hrvatske i senjske povijesti i stoga zaslužuju da ih stavimo pod zakonsku zaštitu te da za njihovo uzdržavanje pridonose gradska općina, županija i Republika, bez obzira na to bi li ta ulaganja mogla biti odmah i izravno rentabilna. Rentabilnost takvih objekata dolazi redovito kasnije i u različitim oblicima, kao npr. u kulturnom prestižu i pojačanju turizma, ukoliko se buduća korist ne očekuje od poslovanja u specifičnoj namjeni svakog pojedinog spomenika.

### *Gradski kaštel*

Od prvorazrednih senjskih spomenika gradski je kaštel najviše zapušten i izvrgnut laganom propadanju ako se ne poduzmu žurne i djelotvorne mjere za njegovo očuvanje. No prije nego počnu bilo kakvi konzervatorski radovi, bit će potrebno da se službeno i pravno ustanovi njegovo vlasništvo i zatim namjena koju mu je vlasnik odredio.

Nakon eksproprijacije u bivšem režimu bilo je očekivati da će kaštel zajedno sa stanovitom odštetom u novcu za upropašteni inventar i oštećenja na zgradi biti vraćen svomu zakonitom vlasniku, tj. Senjsko-modruškoj biskupiji, odnosno njezinoj nasljednici Riječko-senjskoj nadbiskupiji. To nije bilo učinjeno u prvim mjesecima Republike Hrvatske. Moje su informacije o sadašnjem vlasništvu nepotpune, možda netočne i zastarjele. Ako je pitanje vlasništva gradskog kaštela doista već definitivno riješeno, pretpostavljam da su postojale tri mogućnosti: da kaštel, zajedno s odgovarajućom odštetom, bude vraćen Crkvi, ili da pripadne gradskoj općini ili da bude predan putem prodaje ili na bilo koji drugi način nekoj trećoj javnoj ili privatnoj pravnoj osobi. U svakom slučaju sadašnji vlasnik kaštela mora svoje vlasništvo i službeno utvrditi u zemljišnim knjigama.

Nakon službeno utvrđena vlasništva moraju se poduzeti prvi prijeko potrebni radovi za očuvanje građevine od daljnjeg propadanja. Zatim dolazi na red restauracija, tj. sadržaj i lice što ga treba dati ovoj povijesnoj građevini. Melita Viličić, sigurno najkompetentnija ličnost u ovom pitanju, kritički je ispitala

različita mišljenja u tom smislu i došla do zaključka da bi najbolje, najjednostavnije i najjeftinije bilo obnoviti i učvrstiti fasadu iz zadnje restauracije iz g. 1896., kad je stari kaštel bio adaptiran za konvikt *Ožegovićianum* (M. Viličić, *Senjski kaštel, obnova i namjena*, Senjski zbornik, 15, 1988, 71-76). Unutrašnje adaptacije izvode se u skladu s namjenom koju je vlasnik odredio ovoj zgradi.

Ako je kaštel doista vraćen biskupiji, i ako je ona zadovoljna s primjermom odštetom, postavlja se pitanje koju će mu namjenu dati. Prva misao koja se nameće jest da bi u zgradi trebalo obnoviti nekadašnji konvikt *Ožegovićianum* za odgoj gimnazijske mladeži. Tako bi se nastavila svijetla tradicija nasilno prekinuta na pola stoljeća, kojoj Senj duguje velik ugled što ga uživa u podizanju hrvatske nacionalne kulture. Za obnavljanje konvikta pledira i dijecezanski svećenik dr. Mile Bogović u odgovoru što ga je on sam postavio: *Jesu li nam danas potrebni konvikti?* Tako naime zaključuje izvode iz prikaza *Ožegovićianuma* od Josipa Frkovića i mojega, što ih je objelodanio u *Zvonima*, br. 4, 1995, 5.

I ja mislim da bi najprirodnije rješenje bilo kad bi nadbiskupija obnovila konvikt za koji je kaštel bio adaptiran g. 1896. i u kojemu je djelovao nešto manje od pola stoljeća. Bio sam pitomac toga zavoda od 1919. do 1921. kao stipendist jedne zaklade grada Senja i do danas sam sačuvao najljepše uspomene na te dvije godine svojega dječastva, kao i duboku zahvalnost za sve dobro i plemenito što sam tada u konviktu naučio, a što sigurno ne bih mogao, bar ne u tolikoj i takvoj mjeri, da sam drugi i treći razred svršio izvan konvikta. Poznam, dakle, dobro zavod i iznutra, njegove prvotne uređaje i naknadna dotjerivanja, kao i sustav odgoja te život među pitomcima i njihov odnos prema starješinama odgojiteljima (prefektima i duhovnicima).

Obnovljeni konvikt morao bi, po naravi same stvari, biti nešto drugo nego onaj prije pedeset godina, iako bi osnovna ideja odgoja ostala ista. Mogao bi biti namijenjen učenicima senjske gimnazije, kojih roditelji ne žive u Senju, a žele da njihovi sinovi dobiju solidan kršćanski odgoj. Dekristijanizacija, kao posljedica komunističkog vladanja i odgoja, zavlada je u širokim slojevima hrvatskog naroda, ali na sreću ima mnogo obitelji koje žele da njihova djeca budu odgojena u kršćanskom duhu, i tu im Crkva mora ići na ruku osnivanjem prikladnih odgojnih zavoda.

*Ožegovićianum* je bio namijenjen gimnazijalcima, sinovima siromašnih obitelji izvan Senja koje nisu mogle snositi u potpunosti troškove školovanja svoje djece, i tu bi im pritekao u pomoć ovaj zavod, koji se uzdržavao materijalnim prinosima samoga osnivača, dijecezanskog klera i različitih zaklada što su ih u tu svrhu osnivale neke javne ustanove i bogati privatnici na ponuku



Sl. 1. Gradski kaštel - konvikt *Ožegovićianum*, stanje oko 1935.

biskupa Ožegovića. Danas toga više nema, ali se u duhu vremena mogu tražiti sponzori da omoguće bar materijalno obnavljanje zgrade i nabavku inventara, dok bi sami roditelji morali snositi troškove uzdržavanja svojih sinova u zavodu. Ti troškovi morali bi biti primjereni životnom standardu i obiteljskim prihodima, dok zavodska uprava ne bi smjela ići za dobicima povrh isplate režijskih troškova.

Sve do rata konvikt je posjedovao uz Grobljansku cestu i jedno malo gospodarstvo, koje su vodile časne sestre milosrdnice, jednako kao i kućanstvo samoga zavoda. Obradivale su vrt i uzgajale nešto domaćih životinja, tako da je zavod odatle dobivao zamjetljive količine voća i povrća te masti, suhomesnatih proizvoda, mlijeka i jaja. I u ovom slučaju trebalo bi ustanoviti je li zajedno s kaštelom vraćeno biskupiji i to dobro, je li biskupija dobila primjerenu odštetu ako je vraćanje zbog bilo kojeg razloga postalo nemoguće. I za obnovljeni konvikt bilo bi potrebno da ima svoje malo gospodarstvo za lakšu opskrbu hranom, dapače i za povremenu rasonodu pitomaca, čemu je također vrt nekada dobro služio.

Poštujući tradiciju klasičnog odgoja, koji je predstavljao najveći uspjeh i ponos prvotnog konvikta, pitomci obnovljena zavoda trebali bi biti polaznici senjske gimnazije, čime bi se povećao i broj učenika ove škole, kojoj, kako se tvrdi, prijeto sada, kao više puta u prošlosti, zatvaranje ili ukidanje zbog premalo

đaka. No nije apsolutno potrebno da zavod bude namijenjen gimnazijalcima. Mogu se u njemu odgajati i učenici kakve stručne srednje škole za profesionalno formiranje u stanovitim tehničkim ili ekonomskim zvanjima.

Dapače je moguće da se u samom kaštelu osnuje takva srednja škola za profesionalce s potrebnim radionicama, učionicama i nastambom, ako se bude držao potrebnijim takav tip zavoda, kakve npr. vode salezijanci.

Ako se nadbiskupija odluči bilo za konvikt bilo za školu, ravnatelj bi zavoda morao biti jedan dijecezanski svećenik, dok bi se odgojne i administrativne dužnosti mogle povjeriti svjetovnjacima ako za takve službe ne bi bilo dovoljno svećenika.

*Ožegovićianum* se nikada nije držao "malim sjemeništem" za spremanje budućih svećenika, iako je iz njega izašlo dosta mladića koji su poslije mature ušli u sjemenište i postali svećenici. Čini se da Riječko-senjska nadbiskupija nema bar za sada u planu osnovati i održavati malo sjemenište. No možda bi koji crkveni red trebao takvu ustanovu i u takvu slučaju, ako sama nadbiskupija ne bi računala s obnovom konvikta, mogla bi uz stanovite uvjete i za tu svrhu predati zgrada kakvoj zainteresiranoj redovničkoj zajednici.

Za nadbiskupiju postoje i druge mogućnosti da uredi kaštel za različite svoje djelatnosti, da, na primjer, osnuje i u njemu smjesti apostolski centar poput onoga što ga Krčka biskupija podiže u Lošinj. U kaštelu bi bilo dovoljno mjesta za prostorije biskupijskog Caritasa, zatim za nekoliko vjerskih društava, za vježbanje katedralnog pjevačkog zbora, za povremene rekolekcije, pa možda i kuća za duhovne vježbe.

Napokon ostaje Crkvi i mogućnost da kaštel proda privatniku ili kakvoj javnoj ustanovi pa da onda novi vlasnik njime slobodno raspolaže. Samo u tom slučaju treba paziti da se ne dogodi ono što jedna prokušana izreka predviđa: danas pun stol, sutra glad, tj. prodajom dobiveni novac brzo se i lako potroši, ali kaštela, trajne vrijednosti, više nema, da bi bio od koristi.

U pretpostavci da je grad Senj postao vlasnik kaštela, otvaraju se također mogućnosti različitih namjena. Za uredi gradskog poglavarstva kaštel nije podesna zgrada. Adaptacija tako glomazne građevine za administrativni centar iziskivala bi enormnih troškova i nikada se ne bi postiglo idealno rješenje. Gradsko poglavarstvo treba za svoje uredne, službene i reprezentativne prostorije od temelja nove funkcionalne zgrade.

Naprotiv, javljaju se široke mogućnosti za pretvaranje kaštela u kulturni dom velikih razmjera. U njemu bi bilo dovoljno prostora za smještaj gradske knjižnice s čitaonicom te gradskog arhiva. Nekadašnje učionice i spavaonice mogle bi se preurediti za bar dvije dvorane. Jedna, veća, kao auditorij za koncerte



većih sastava, za predavanje, simpozije te glavne skupštine različitih društava i korporacija koje nemaju vlastitih prostorija za tu svrhu, i druga, manja, za koncerte komorne glazbe i sastanke intimnije naravi. Dovoljno velik prostor mogao bi se rezervirati za izložbe likovne umjetnosti i umjetnog obrta i knjiga. Takav kulturni dom mogao bi primiti i Gradsku glazbu za njezine pokuse, kao i za čuvanje njezina arhiva i inventara. Različna kulturna društva, kao Mjesni odbor Matice hrvatske, pjevački zborovi, manji glazbeni sastavi, diletantske kazališne družine i sl. Iako bi se smjestile u kaštelu.

Još bi ostalo prostora i za smještanje i uređenje reprezentativnih salona na raspolaganje gradonačelniku u gradskom poglavarstvu za svečana primanja uglednih ličnosti i službenih delegacija.

Drugo rješenje je za upotrebu kaštela, također na kulturnoj osnovi, moglo bi biti da grad osnuje u njemu svoj konvikt ili internat za srednjoškolsku mladež. Nije neobično da svjetovnjaci ili privatne ustanove i društva osnivaju takve odgojne zavode. U svim hrvatskim zemljama bio je poznat Napretkov konvikt u Mostaru. U tijeku više godina nakon Prvoga svjetskog rata državne su vlasti otvorile sličan konvikt za istarske đake sa sjedištem najprije u Karlovcu i poslije u Zagrebu. Napokon smo i u samom Senju imali internat "Palestra" što ga je otvorio i uspješno vodio prof. Petar Šimatić. Takav internat može voditi grad izravno u vlastitoj režiji, a može upravu prepustiti nekom kvalificiranom odgojitelju ili kulturno-odgojnom društvu.

Na kraju ostaje i ovdje kao zadnje rješenje da gradsko poglavarstvo proda kaštel nekoj privatnoj ili javnoj pravnoj osobi, koja ga može eksploatirati slobodno ili uz uvjete koji se u kupoprodajnom ugovoru uglave.

Već je u tijeku ovih izlaganja spomenuto da bi kaštel mogao prodajom dospjeti u privatno vlasništvo. Privatnik će, naravno, nastojati izvući što veću rentabilnost od novca uložena u kupnju ovoga objekta pa će prema tomu i odlučiti na koji će ga način eksploatirati. I u ovom slučaju javlja se mogućnost pretvaranja kaštela u neku vrst odgojnog zavoda, kao što je to ovdje već prije natuknuto. Ali postoje i druga rješenja čisto poslovnog tipa. Jedno takvo rješenje već je bilo izloženo u novinama, a to je pretvaranje kaštela u hotel, što ne bi bilo ništa neobično, nego za Senj potrebno i korisno.

No pritom valja imati na umu da se kaštel po svojoj povijesti, monumentalnosti, arhitekturi i smještaju usred grada i na glavnom trgu može i smije adaptirati samo za hotel luksuzne kategorije. Tako to biva i drugdje u svijetu kad se radi o adaptacijama važnih povijesnih i monumentalnih građevina. Pretvaranje kaštela u hotel iziskuje velike investicijske troškove budući da se osim osnovnog izdatka za kupnju samog objekta mora još računati s troškovima za sve

komplikirane instalacije potrebne za pogon hotela i komforan život u njemu, kao i za sav inventar, u prvom redu pokućstvo i ostali namještaj u skladu s visokom kategorijom hotela.

Rentabilnost visokih investicija može se osigurati samo klijentelom rafiniranih zahtjeva, koja je kadra plaćati skupe cijene za luksuzan komfor i prvorazredne ugostiteljske usluge. Ugostiteljski sadržaji srednjih i nižih kategorija ne trebaju visokih investicija i njihovi su pogonski troškovi manji jer su i njihovi klijenti, iako možda brojniji i sigurniji, u svojim zahtjevima skromniji i štedljiviji. Traže samo ono najnužnije i stoga amortizacija uložena kapitala duže traje.

Adaptacija kaštela u moderan i luksuzan hotel mora biti skupa već zbog svrhe koja se želi postići, ali u ovom konkretnom slučaju mora se računati i s dosta visokim dodatnim troškovima. Glavni su naime zidovi kaštela debeli i njihovo probijanje zbog provođenja cijevi za vodu, centralno grijanje ili klimatske uređaje, za mnoštvo električnih vodova potrebnih za različite svrhe, kao što su svjetlo, liftovi, telefon, antene za radio i televiziju te za priključke za tolike druge neizbrojive električne aparate što ih uvjetuje suvremeni luksuzni hotelski pogon. Tu još dolazi u obzir i snizivanje stropova u gostinjskim sobama, budući da sadašnji visoki stropovi odgovaraju samo za hodnike, salone i dvorane. Za nutarnji promet u vertikalnom smjeru bit će potrebno ugraditi još koje stubište i otvoriti izlaze za nuždu. Napokon tu dolaze i odvodi za otpadne vode i priključak na gradsku kanalizaciju. Sve će to predstavljati daleko veće troškove nego u kakvoj novogradnji.

Hotel luksuzne kategorije mora raspolagati svojom vrtnom restauracijom, pogotovu ako se nalazi u Primorju, a nema pogleda na more. Konvikt je nekada imao svoj vrtić, koji je sada otvoren za javnost i vjerojatno izuzet iz vlasničke mase kaštela. Taj mali parkić bio bi pogodan za vrtnu restauraciju hotela i predstavlja jedinu mogućnost za rješenje tog problema budući da je nutarnje dvorište kaštela odviše zatvoreno i bez vegetacije. Osim toga mora biti slobodno za različite servise samoga hotelskog pogona. Vraćanje vrtića u posjed hotela ili barem u najam predstavljalo bi novi pravni problem.

No prije rješavanja svih tih problema u savezu s adaptacijom zgrade za hotel postavlja se pitanje rentabilnosti takva hotela. Da bude rentabilan morao bi računati sa selektivnom publikom, ali odmah iskrsava novo pitanje, može li senjski turizam na sadašnjoj razini svoga razvoja jamčiti da će kroz čitavu godinu biti dovoljno posjećivan bar u nekom prihvatljivom opsegu.

Dakle, sudbina kaštela, odnosno određivanje njegove namjene složen je problem, koji treba rješavati solidnim studijem okolnosti i objektivnom procjenom svih faktora što ih nameće stanje ovoga važnog spomenika.

### *Kompleks Sv. Franje*

Crkva sv. Franje, zadnja razvalina usred grada, vapije za konačnim rješenjem. Ni jedan drugi gubitak nisu Senjani tako bolno osjetili. U priprostoj pjesmici *Kad će opet doći vrime ono / da ja čujem Svetog Franje zvono* nostalgично očekuju da im se "mala crkva" obnovi. Neće biti lako, jer osim s njihovim sentimentalnim reakcijama trebat će računati i s restauracijom i namjenom bivšeg samostana.

Nekadašnji franjevački samostan, zatim sjemenište i sada sijelo Gradskog poglavarstva i Općinskog vijeća, zajedno sa zvonikom i crkvištem Sv. Franje, sačinjava jedinstven kompleks i urbanističku cjelinu i kao takvu treba je tretirati.

Sve što je prije rečeno o vlasništvu gradskog kaštela vrijedi i za kompleks Sv. Franje.

Budući da mi je nepoznato pravno stanje ovog kompleksa u cjelini i posebno glavnog objekta, koji je sada sijelo različitih ureda i ustanova gradske uprave, pretpostavljam da će zgrada biti vraćena biskupiji, koja će trebati odrediti njezinu namjenu. Građevina je još čvrsta, konstrukcija je solidna i može se lako adaptirati za različite svrhe.

Ovi se reci pišu u času kad se postavlja pitanje razdruženja senjske biskupije od riječko-senjske nadbiskupije i ponovna uspostavljanja biskupska sjedišta u Senju. Najprirodnije bi rješenje bilo urediti zgradu za smještaj biskupijskog ordinarijata sa svim uredima i ustanovama što ih sačinjava administrativno središte jedne biskupije.

Ukoliko se ovo rješenje iz bilo kakvih razloga ne prihvati, može se misliti na prvotnu namjenu ove zgrade, tj. da se uz stanovite uvjete preda jednoj redovničkoj zajednici. U Senju je sve do odlaska franjevaca g. 1806. uvijek bilo redovnika. Stanovništvo grada brojčano raste i sva je prilika da će i dalje rasti. Tako bi uz građanstvo mogla živjeti i raditi jedna skupina redovnika. Možda bi najumjesnije bilo pozvati franjevce Provincije sv. Ćirila i Metoda, kojoj pripada i samostan na Trsatu, kamo su otišli zadnji senjski fratri. Ako ta provincija ne bi mogla prihvatiti poziv, ostaju još druge franjevačke provincije, u prvom redu one koje imaju obilje zvanja i siguran podmladak, kao što je Provincija Presvetog Otkupitelja i Provincija sv. Jeronima. One djeluju u dalmatinskom i istarskom vjerskom i kulturnom ambijentu sličnom onomu u Senju i senjskoj okolici, kojemu bi se one lako prilagodile.

No osim franjevaca ima i drugih redova i svećeničkih kongregacija kojima bi se moglo ponuditi da se nastane u Senju i da u staroj sjemenišnoj zgradi osnuju i vode odgojni zavod za mušku mladež.



Sl. 2. Pročelje crkve sv. Franje.

Ako je nemoguće dobiti koji muški red, može se zgrada ponuditi kojemu ženskom redu ili kongregaciji da u njoj urede školu ili odgojni zavod kao što je bio poznati *Theresianum* šibenskih franjevnika u Domazetovićevoj kući.

Ako zgrada bivšeg samostana ostane u vlasništvu biskupije ili nekog crkvenog reda, taj ustanovi mora pripasti u prvom redu i dužnost da čuva crkvište Sv. Franje, koje se mora držati čisto, čvrsto ograđeno i zatvoreno kako se zbog nebrige tijekom vremena ne bi pretvorilo u smetište. Zatim dolazi i obaveza da prikuplja fragmente nadgrobnih ploča i arhitektonskih elemenata pa da ih pomalo restaurira. Povremeno i u skladu s restauratorskim programom za čitav kompleks mogle bi se na čisto državnom i uređenom prostoru organizirati neke priredbe i svečanosti, kao npr. mise ili koji drugi liturgijski obredi, pa možda i javni zborovi u korist gradnje koja bude na dnevnom redu.

Od te ustanove trebala bi poteći inicijativa za saziv velike javne diskusije na kojoj bi se raspravila sudbina i namjena ostataka porušene crkve, tj. njezina zemljišta kao i povijesnih i arhitektonskih fragmenata, uzimajući u obzir i očuvanje ili obnovu duhovnih i kulturnih tradicija koje i nakon nestanka tog popularnog hrama još žive u senjskom građanstvu. Na diskusiju bi se pozvali uz predstavnike Crkve i grada Senja još i stručnjaci Konzervatorskog zavoda kao i pojedinačni ugledni poznavatelji senjske povijesti i kulture te gradske arhitekture. Diskusija bi bila otvorena i za senjske građane svih slojeva da i oni mogu izraziti svoja mišljenja i želje pošto bi preko štampe, radija i televizije bili obavještavani o tijeku rasprave i prijedlozima za konačne zaključke.

Postavljam sljedeća pitanja kao glavne točke rasprave:

- a) Treba li rekonstruirati crkvu sv. Franje?
- b) Ako se ne podiže crkva, na koji se način može trajno i dostojno obilježiti mjesto gdje je stajao taj znameniti vjerski i povijesni spomenik?
- c) Može li se mjesto crkve podići sa sačuvanim fragmentima uskočki mauzolej, kako su to već g. 1970. predlagali Melita Viličić i Ante Glavičić?
- d) U slučaju da se crkva ne obnovi niti podigne uskočki mauzolej, gdje i na koji način dostojno čuvati spašene nadgrobne i arhitektonske fragmente?
- e) Kako pribaviti financijska sredstva za bilo koje od mogućih rješenja?

Ako se odluči da se crkva sv. Franje rekonstruira, što bi bilo najprirodnije i senjskom građanstvu najdraže, podizanje nove crkve najlakše će se izvesti ako bivši samostan pripadne nekom crkvenom redu. Redovnici posjeduju stoljetna iskustva u građenju samostana i crkava. Za tu svrhu oni umiju pridobiti vjerničke mase i skupljati potrebna materijalna sredstva. Uza samostansku zgradu koju bi dobili, oni bi morali podignuti i crkvu preko koje bi vršili svoj apostolat. Već samo sadašnje stanje samostana sili na prvi rad u tom pravcu. Pošto je srušena



crkva, sjeverna strana klaustura ostala je otvorena. Da se zatvori, bit će potrebno podignuti zid, koji će ujedno biti i pobočni zid same crkve.

Gradnja nove crkve skromnih dimenzija, kao što je bila crkva sv. Franje, u današnje vrijeme ne bi dugo trajala niti bi bila tako skupa kao u prijašnja vremena.

Jednom do temelja uništena crkva ne može se rekonstruirati s istim materijalima i istim načinom gradnje kako je bila podignuta 1558. I drugdje u svijetu bile su u prošlom svjetskom ratu do temelja poružene mnoge znamenite crkve, palače i druge spomena vrijedne građevine i sve su one rekonstruirane suvremenim građevnim materijalima, ali je uvijek sačuvano njihovo vanjsko lice. U slučaju rekonstrukcije crkve sv. Franje osnovni zidovi, pilastri, lukovi, svodovi, strop i krovnište gradili bi se na suvremeni način, ali bi im se nastojao dati isti vanjski izgled kakav su imali prije, osobito na pročelju.

Na sreću sačuvani su nacrti i mnoge fotografije unutrašnjosti i pročelja ove crkve prije njezina razaranja. Arhitektonski nacrt crkve snimio je g. 1894. ing. Vjekoslav Horaček, što ga je, zajedno s popratnim tekstom od Chvale objavilo Društvo inženjera i arhitekata u Zagrebu u svojim *Viestima*. Sve nadgrobne i druge ploče kao i sve oltare dao je fotografski snimiti Artur Schneider za Hrvatsku akademiju znanosti i umjetnosti. Jedan dio tih fotografija objelodanjen je u Akademijinu izdanju *Senj* (1940.). Osim toga postoji i nekoliko vjerodostojnih opisa crkve iz prošlog i ovog stoljeća, kao što su Sabljakov (1853.), Kukuljevićev (1856.), Magdićev (1877.), Tijanov (1931.) i Szabov (1940.).

Unutrašnjost novosagrađene crkve bit će u početku jednostavna. Samo euharistijski stol u prednjem dijelu svetišta, bez retabla. Neće biti ni pobočnih oltara. Nestale oltare nemoguće je obnoviti a u sadašnjem bogoslužju nisu ni potrebni. Jedina dekoracija bit će uzidane nadgrobne i druge ploče, ukoliko su sačuvane i restaurirane. Slike i kipovi dolazit će s vremenom, kako bude napredovala pobožnost vjernika i njihova odanost prema ovom hramu. Kad se u crkvi obnovi Bratovština Majke Božje Karmelske, ovamo će se prenijeti i njezin kip, koji se sada nalazi u katedrali i koji ribari nose u popularnim procesijama na Gospin blagdan 16. srpnja.

U crkvi sv. Franje obavljale su se neke tradicionalne i vrlo obiljubljene pobožnosti, kao što su bile zornice u osmini blagdana Bezgrješnog Začeca, zatim Križni put svake korizmene nedjelje i marijanski blagoslovi tijekom čitavog mjeseca svibnja. I neki drugi svetački dani slavili su se ovdje. Osim Majke Božje Karmelske (16. 7.), još i sv. Ante Padovanski (13. 6.) i Porcijunkula sv. Franje (2. 8.). Spomen na knezove Frankopane, davne donatore senjskih franjevac, sačuvao se u želji senjskih rodoljuba da se u ovoj crkvi služe svečane mise

zadušnice za pokojne hrvatske velikane, kao za Petra Zrinjskog i Frana Krstu Frankopana, Eugena Kvaternika, Antu Starčevića i druge. Ante Starčević i sam je molio ovdje dok je bio klerik u senjskom sjemeništu. Rektori nove crkve sv. Franje učinit će dobro ako s vremenom dozovu u život te tradicionalne senjske pobožnosti.

Kad se radi o rekonstrukciji tako važnog i jedinstvenog spomenika senjske vjerske kulture, pribavljanje potrebnih financijskih sredstava ne bi smjelo predstavljati velike i nepremostive poteškoće. Akciju za skupljanje novaca treba postaviti na najširu osnovu i u njoj bi morali sudjelovati svi društveni čimbenici, počevši od najviše državne uprave pa do siromašnih pobožnih vjernika, koji rado daju milostinju za potrebe Crkve.

U prvom redu dolaze u obzir prinosi koje bi obvezno trebali osigurati u svojim proračunima vlada Republike Hrvatske, Ličko-senjska županija i Grad Senj, zatim velika industrijska, novčana i trgovačka poduzeća, koja rade u Senju na prvom mjestu, ali i ona općeg nacionalnog značaja. Mogu se očekivati i darovi imućnijih pojedinaca, kako se to uvijek za ovakve svrhe redovito zbivalo.

Posebnu akciju za skupljanje priloga trebalo bi organizirati kod bivših đaka senjske gimnazije, kojima je to bila njihova zavodska crkva kamo su redovito svake nedjelje i blagdana odlazili na misu, a u korizmi na duhovne vježbe i zatim na uskrsnu ispovijed i pričest. Zadnji gimnazijalci iz prvog razreda, koji su još g. 1943. mogli slušati misu kod Sv. Franje, imaju danas oko 63 godine. Od starijih ima ih još malo na životu. Obraćanje na njih u nadi za uspjeh ne može se odgađati na duži rok.

Sve to do sada predloženo dolazi u obzir ako se odluči podići nova crkva sv. Franje. Ako se taj plan ne prihvati, nego se odluči za gradnju uskočkog mauzoleja, onda iz prvog plana otpadaju sve komponente sakralnog karaktera. Mauzolej svjetovnog značaja može zadovoljiti rodoljubne osjećaje senjskih građana, možda i ostale hrvatske javnosti, ali neće pobuditi obnovu tradicionalnih pobožnosti vjernika. Novom spomeniku nedostajat će topline kojom su vjermičke mase kadre ispuniti Božji hram. Za podizanje mauzoleja neće biti moguće s uspjehom organizirati skupljanje financijske pomoći u širokim slojevima i njegovo ostvarenje ovisit će gotovo samo o sredstvima što bi ih dale javne institucije: vlada, županija i grad.

U kompleksu Sv. Franje sačuvao se zvonik, iako teško oštećen, ali kasnije popravljen, i može se pretpostaviti da će se još dugo održati. Zvonik nema posebne povijesne ni umjetničke vrijednosti, niti mu je moguće odrediti neku osobitu namjenu u restauriranom kompleksu, osim u funkciji obnovljene crkve. Nekada se u njemu nalazio velik starinski sat na uteg, koji je, pokvaren, dugi niz

godina stajao izvan upotrebe. Možda bi se na mjesto toga sata mogao postaviti moderan elektronski sat s igrom zvončića (carillon). Bila bi to atrakcija svoje vrsti za posjetnike crkve ili mauzoleja.

### *Tvrđava Nehaj*

Tvrđava Nehaj najbolje je sačuvan spomenik senjske obrambene arhitekture. Uspješna i posve stručno provedena restauracija nakon rata može se mjeriti s najboljim ostvarenjima te vrsti u inozemstvu. Nehaj je trajno izložen opasnostima ne samo od razornog djelovanja nepovoljne klime nego i od vandalizma neodgojenih i neciviliziranih posjetilaca. Stoga treba trajno paziti na njegovo ispravno uzdržavanje i odmah popravljati počinjena oštećenja.

Za informaciju i orijentaciju turista koji Nehaj posjećuju bilo bi umjesno na sve četiri strane kruništa-vidikovca postaviti ploče sa skicama krajolika i imenima naselja i geografskih akcidenata, što se sa odnosne strane mogu vidjeti. Nacrte ili skice s natpisima trebalo bi naručiti kod nekog umjetnika, a izradbu na keramičkim pločicama povjeriti tvornici keramičkih proizvoda. Dobro napravljena keramika najbolje odolijeva djelovanju sunca i kiše, vrućine i studeni.

Upotreba unutarnjih prostorija za stalne ili povremene izložbe, kao i za stanovite kulturne priredbe ili sastanke, posve je u redu s povijesnim značenjem ovoga spomenika.

### *Gradski bedemi i kule*

Senjski gradski bedemi potječu u svojoj osnovi još iz srednjeg vijeka i idu među najstarije u Hrvatskoj. Gdje su još vidljivi, treba ih uzdržavati i čuvati od urušavanja. Okoliš oko njih mora biti čist i uredan. Pred njima zasaditi zelenilo, gdje je god to moguće.

Nije potrebno otkrivati one dijelove uz koje su s nutarnje strane prizidane kuće, osim u slučaju da se neka od tih kuća sama sruši ili je zbog dotrajalosti i sigurnosti treba srušiti. U takvim će se slučajevima komisijski odlučiti što treba načiniti u skladu s konzervatorskim propisima i urbanističkim načelima te građevnim planom grada.

Na Staroj cesti ostale su dvije najljepše kule senjskog obrambenog pojasa, Lipica i Papinska ili Leonova kula. Lipica je bila teško oštećena u ratu, Leonova manje, ali je već prije bila više iznakažena različitim adaptacijama za svrhe za koje nije bila podignuta. Obje kule treba najprije spasiti od daljnjeg propadanja. Po svojoj povijesnoj važnosti, arhitektonskim osobitostima i interesu za turizam zavređuju da budu potpuno rekonstruirane za što već i postoje prvi stručni

planovi. Za Lipicu od M. Viličić (*Senjski zbornik*, 4, 1970.) i za Leonovu od M. Hudeca (*Senjski zbornik*, 22, 1995.).

Idealno bi bilo urediti i unutrašnjost tih kula i dati im neku namjenu u skladu s njihovom osnovnom funkcijom u obrambenom sustavu grada Senja, ali to je nemoguće budući da nema na raspolaganju dovoljno objekata koji bi sačinjavali sadržaj svake od tih kula. Ostaje im samo uloga da upotpunjuju sliku nekada dobro utvrđena grada, čime postaju i turistička atrakcija, što sve zajedno nije mala stvar. U tom pogledu otvaraju se i novi vidici. Budući da je uz Staru cestu od Leonove kule preko Rondela do Lipice sačuvan u neprekinutom slijedu najveći dio vidljivih gradskih bedema, moglo bi se, osim čišćenja i čuvanja od propadanja, poći i dalje i do kraja ih rekonstruirati s njihovim grudobranima i strijelnicama te napraviti stazu po kojoj su se nekad kretali vojnici na straži, a sada bi se šetali radoznali turisti. Za Leonovu kulu možda bi se našla neka namjena u savezu sa susjednim Krajačevim magazinom, ukoliko bi ta zgrada bila osposobljena za sjedište kakve kulturne institucije.

### *Luka*

Senjska je luka jedinstveni spomenik hrvatskoga pomorskog graditeljstva u 19. stoljeću. Bila je to najveća luka na našoj obali od Rijeke do Zadra. Zamislila su je u osnovnom obliku dva genijalna graditelja, general Filip Vukasović i major Kajetan Knežić. Njihova je zasluga toliko veća što su na skromnim elementima jednoga prirodnog zaklona i pristaništa brodova i na orografski teško pristupačnom i klimatski nepovoljnom mjestu uspjeli izgraditi umjetnu luku, koja je i do danas sačuvala svoja bitna obilježja, premda je u dva zadnja stoljeća doživljavala velike promjene ne samo lučkim građevinama nego i u opsegu i vrstima prometa koji je kroz nju prolazio.

Još do početka ovoga stoljeća dolazila je do izražaja čvrstoća podmorskih zidova, lukobrana, obzidane operativne obale i gatova, kao i arhitektonska harmonija skupine magazina na južnoj strani iza nekadašnje crkve sv. Antuna, nakon koje je slijedila linija solidnih stambenih i poslovnih zgrada prekinuta samo prazninom što je nastala rušenjem samostana i crkve sv. Nikole, pa da se nastavi istim ritmom i svrši carskim magazinima, koji su onda bili još neoštećeni, s prilično dobro sačuvanom fasadom. Između vanjskih lukobrana i pred tim harmoničnim pročeljem grada bujao je preko dana život: dolazak i odlazak putnika, utovar i istovar robe u brodove i na kola. Predvečer, nakon prestanka rada, obala se pretvarala u omiljeno šetalište Senjana, koje je za ljetnih vrućina bilo puno šetača i do kasnih noćnih sati. Luka je tada postajala salon svoje vrsti.

Tu su se senjski građani sastajali na razgovore u skupinama prema svojem socijalnom položaju ili političkom opredjeljenju. Tuda se molilo i pjevalo u procesijama, klicalo se u rodoljubnim manifestacijama i protestiralo u političkim demonstracijama, tuda su napokon prolazile i vesele i raspojasane mesopustne povorke. Tu su Senjani svečano dočekivali i ispraćali svoje ugledne goste. Tako je luka osim svog pomorskog i trgovačkog značenja igrala i veliku i važnu socijalnu ulogu u životu senjskih građana.

Znatne promjene u arhitekturi, prometu i socijalnom životu luke počinju se zbivati već tridesetih godina, kada su izvoz i uvoz naglo padali. Korozija i dva požara uništili su gotovo posve carske magazine. Zadnje razorne udarce doživljava fatalnim bombardiranjem g. 1943. i napokon modernizacijom cesta i motoriziranjem cestovnog prometa. Tzv. jadranska magistrala prošla je bezobzirno kroz luku, unijela nervozu, brzinu i opasnosti automobilskog prometa, a teškim je vozilima dapače ugrozila podmorske temelje operativne obale u srednjem bazenu, pošto je skretanjem prometa na druge pravce luku gotovo posve ispraznila. Obala je izgubila i svoj socijalni karakter salona i pretvorila se u golemo spremište automobila svih vrsti. Na nekadašnji velik pomorski promet podsjećaju samo barke, športski čamci, pokoja mala jahta i samo katkad, kao slučajno, uplovi i koji veći brod. Nestao je, kako se čini, i trajekt do Baške i Lopara. Od njega se mnogo očekivalo, ali su njegovu funkciju gotovo potpuno preuzeli krčki most i trajekt od Jablanca do Raba.

Ali ne treba očajavati. Mrtvilo u luci ne valja uzeti kao nešto definitivno, nego kao prolaznu, konjunkturu krizu, koja može dosta dugo potrajati, ali s cikličkim promjenama u općoj ekonomiji Hrvatske i ovoga dijela Europe nastat će opet povoljna konjunktura za ponovno oživljavanje senjske luke i staviti je pred nove zadatke. Do toga vremena, koje će bezuvjetno doći, treba sačuvati luku barem u stanju u kojem se sada nalazi.

Na prvom mjestu mora se posvećivati trajna briga uzdržavanju podmorskih zidova i operativne obale. Luku treba čuvati od zasipavanja i zagađivanja. Povremeno treba i dno čistiti. Jednom i zauvijek morala bi se urediti i modernizirati gradska kanalizacija i spriječiti da se otpadne vode nepročišćene puštaju u more. Zamuljivanje izvana pijeskom iz Kolana zaustaviti popravkom i produženjem školjere na Artu (điga).

Sastavni dio luke bila su velika robna skladišta, ali su kao takva potpuno nestala. Na samoj obali ostaju još samo nekadašnji carski magazini, uspješno pretvoreni u stambene zgrade i poslovne lokale. U tom obliku i funkciji treba ih sačuvati. Održalo se još jedno skladište, tzv. Krajačev magazin, doduše nešto podalje od luke, uz Staru cestu od Malih vrata do Leonove kule, ali dok je bio u





Sl. 3. Povratak izletnika u Senj godine 1925.

uporabi, bio je usko povezan s lučkim prometom. Ta lijepa i skladna građevina, jedini ostatak čuvenih senjskih robnih skladišta, zavređuje da se restaurira i namijeni kojoj važnoj kulturnoj ili socijalnoj instituciji.

Osobitost povijesne vrijednosti u luci predstavljaju topovi iz nestalih obalnih utvrđenja, koji ukopani u obalu uglavnom srednjega bazena služe za privezivanje brodova. Ako se ne izvade i ne prenesu u neki muzej, brzo će propasti od rđe i korozije. Treba ih zamijeniti što prije suvremenim praktičnijim stupovima što se postavljaju na rubu bankine, čime bi se dobilo više prostora za slobodnije kretanje po obali.

Dok se luka ponovno ne aktivizira za pomorski trgovački promet, treba se suočiti sa stvarnošću i osposobljavati je i usavršavati za potrebe turizma, mlade, ali sve važnije grane senjske ekonomije, s posebnim obzirom na pomorski ili nautički promet stranaca. Turisti koji sa svojim barkama, jahtama i većim plovnim jedinicama posjete senjsku luku, moraju u njoj naći sve servise što ih mogu trebati, kao opskrbu vodom - odatle i zahtjev, da se u luci opet postavi fontana-vodoskok kao što je nekad bilo - zatim hranom i pogonskim gorivom. Treba im staviti na raspolaganje telefonske kabine, higijenske uređaje, eventualne priključke na gradsku električnu mrežu, turističku agenciju za najnužnije informacije, banke, mjenjačnice itd. U sklop turističkih servisa idu i naprave za



Sl. 4. Pogled s Nehaja na grad Senj (snimak iz godine 1950.).

izvlačenje ili dizanje manjih plovnih objekata iz mora te radionice za bojenje i manje popravke baraka i brodića, jedrilja, brodskih motora i uopće brodske opreme. U širem smislu poželjno je da uz luku budu koncentrirani hoteli, restauracije, gostionice, bufetti i slična ugostiteljska poduzeća.

Premda opustjela od trajne nazočnosti velikih brodova luka može i mora, možda baš zato, poslužiti i za odmor, razonodu i zabavu domaćega svijeta i turista. Kao šetalište obalu treba ukasiti kakvim umjetničkim vodoskokom i noću raskošno rasvijetliti. U luci se mogu organizirati različna športska neolimpijska natjecanja u plivanju (npr. preplivati luku) i veslanju, a možda i u jedrenju, skakanju i udičarenju. Luka je osobito pogodna za večernje i noćne zabave s glazbom i plesom te umjetničkim vatrometima.

Ako se luci udahne novi život, ona će se lakše i sigurnije čuvati od propadanja.

\* \* \*

Od pet velikih i znamenitih spomenika senjske povijesne i kulturne baštine Nehaj, bedemi s kulama i luka imaju uz svoju nesumnjivu kulturnu vrijednost i veliko socijalno značenje i danas, što jamči da će se sačuvati i za buduće naraštaje,

koji će, slušajući zov prošlosti i osjećajući bilo sadašnjice, dolaziti s novim idejama, iz kojih će se rađati nove inicijative privatne naravi za konzervaciju, restauraciju ili rekonstrukciju svaki put bar jednoga spomenika putem mecenatstva bogatih građana te javnih ili privatnih poduzeća i novčanih zavoda jer se ne može očekivati da će grad, županija ili vlada biti uvijek u mogućnostima da u kritičnim trenucima za održanje nekog povijesnog ili umjetničkog objekta pokriju sve potrebe iz svojih sredstava. Jaka građanska svijest važan je čimbenik koji može pozitivno djelovati na donošenje važnih odluka visokih administrativnih instancija.

## WAS SOLL MIT DEN SENJER HISTORISCHEN SEHENSWÜRDIGKEITEN GEMACHT WERDEN

### Z u s a m m e n f a s s u n g

Der Autor befaßt sich mit dem Problem der Rettung und Aufbewahrung der Senjer kulturellen und historischen Sehenswürdigkeiten und betrachtet dieses Problem in allgemeiner Beziehung zum Kulturerbe. Er bearbeitet die Fragen des Schicksals des Senjer Erbes, der konkreten Denkmäler, ihres Zustandes und der Möglichkeiten ihrer Erhaltung. Zugleich bringt er seine Vision der Blüfung verschiedener Formen des Lebens in Senj, besonders des See- und Handelsverkehrs, Tourismus, touristischer Diensten u.s.w. Seiner Meinung nach soll dieser Artikel als Anregung der Jungen Generation dienen, zur Schätzung und Aufbewahrung dieses Erbes.

## WHAT TO BE DONE WITH THE HISTORICAL IMPORTANCES OF SENJ

### S u m m a r y

The author of this article deals with difficulties linked to saving and maintaining art and historic problems in Senj as a general problem related to the cultural heritage. An area of his special concern has been the question of the existence and fate of the heritage of Senj, concrete monuments, their condition and possibility of their maintenance. At the same time he advances his vision on the successful and vigorous growth of all the aspects of live in Senj, in the first place the seaborne and commercial trade, then tourism and touristic services etc. In his opinion, this article should help the young generation as an impetus for the appreciation of their own heritage and its preservation for some future generations.